

הלא אח עֵשׂו ליעקב: יהודים ונוצרים בימי-הביניים

אביעד קליינברג

"הלא אח עֵשׂו ליעקב, נאָם ה', וְאֵהב את יעקב ואת עֵשׂו שְנאֵתִי" (מלאכי א, ב-ג)

ישו היה יהודי שהביא בשורה ליהודים. לתלמידיו אמר: "אל דרך הגויים אל תלכו ואל עיר השומרונים אל תבואו. לכו אל הצאן האובדות אשר לבית ישראל" (מתי י', ה-ו); ובדרשה על ההר הצהיר: "אל תדמו כי באתי להפר את התורה או את דברי הנביאים. לא באתי להפר כי אם למלאות. כי אמנן אני אומר לכם, עד כי יעברו השמים והארץ לא יעברו יוד אחת או קוץ אחד מן התורה עד אשר יקוים הכול. לכן האישי אשר יפר אחת מן המצוות הקטנות האלה וילמד את בני האדם לעשות כמוהו, קטון ייקרא לו במלכות השמים, ואשר יעשה אותן וילמד אותן, לזה ייקרא גדול במלכות השמים" (מתי ה: יז-ט). אבל הבשורה שנועדה לצאן האובדות אשר לבית ישראל לא מצאה ביניהן אוזן קשבת. ישו ותלמידיו נותרו קבוצה מצומצמת שהשפעתה על היהודים בני זמנה היתה מבוטלת. מותו של ישו על הצלב היה, עבור היהודים, הוכחה מובהקת לכך שלא היה המשיח. הוא נבלע בערפל השכחה של ההיסטוריה היהודית ואינו מופיע בה אלא שנים רבות אחרי מותו, כאשר הפכו חסידיו לכוח שיש להתחשב בו.

תלמידיו של ישו סירבו להודות בכישלון. המשיח מת אמנם, טענו, אבל הוא קם לתחייה. הבשורה שהביא לא איבדה את תוקפה. אדרבה, דווקא עם מותו של ישו מתחיל מפעל הפצת הבשורה בכל עוזו. בלא רבם שיעמוד בדרכם פנו התלמידים אל דרכי הגויים ואל ערי השומרונים – תחילה בהיסוס ואחר כך בלב שלם. ראש לנושאי הבשורה אל אומות העולם היה אחד, שאול התרסי, הידוע בשמו היווני, פאולוס. פאולוס זה היה מרודפי הנוצרים עד שישו נגלה לו בדרך לדמשק והוא הפך למאמין. לאחר שזכה בברכת תלמידי המשיח בירושלים פנה להודיע בעמים את עלילותיו של המשיח שקם לתחייה.

בשלושה תחומים היתה לפאולוס השפעה מכרעת על עתידה של תנועת המשיחיים (Christiani): הוא הציע הסבר לכישלוננו לכאורה של ישו, הוא הגדיר את היחסים בין הקהילה הנוצרית לעברה היהודי, והוא הסיר אותה מכשלה כבדה שעיכבה את הפצת היהדות בעולם העתיק – המצוות. פאולוס טען כי מות המשיח לא היה "תאונת עבודה"; הוא היה שלב הכרחי בגאולת המין האנושי מן החטא. המשיח היה קרבן חף מפשע – הוא הקריב את עצמו לכפרת עוונותינו. אשר לעבר, ההיסטוריה היהודית כולה עד להולדת ישו לא היתה אלא הקדמה ממושכת לקראת העיקר, אליבא דפאולוס. בגלל החטא הקדמון נגזר על המין האנושי כולו לרדת שאולה. האל, שלא חפץ באבדן בני האדם, תיכן תכנית מורכבת לחינוכם מחדש ולישועתם. הוא בחר לו עם, את עם ישראל, ונתן לו את התורה. היהודים סבורים

שמתן התורה מאפשר לצדיק לדעת את הטוב ולעשותו באמצעות קיום המצוות. הם טועים. המצוות הרבות, טען פאולוס, אינן ניתנות לקיום והלקח שהפיקו מהן אלה שעיניהם בראשם הוא שלא זה הדרך אל הישועה. גואל נחוץ לאנושות, גואל שיפרוק מכתפיה את עול החטא ואת עול המצוות כאחד. מעת לעת שלח האל נביאים שבישרו, בלשון סוד, על בואו של הגואל. לידת המושיע ומותו ציוו לנו את החיים. מעתה נפתח הפתח לישועה באמצעות החסד ולא באמצעות התורה. המצוות בטלו – ככלי חינוכי שמילא את ייעודו ואין בו עוד חפץ. חשוב מזה, הברית בין אלוהים לישראל בטלה. כיוון שהיהודים דחו את הישועה שהוצעה להם והתכחשו לישו, עברה הבחירה מישראל על פי הבשר – היהודים – לישראל על פי הרוח – קהילת המאמינים בישו. הנוצרים הם האח הצעיר, יעקב, היהודים – האח הבכור שסר חנו, עשו. במסורת היהודית היהודים הם יעקב כמובן והנוצרים עשו. סיפור שתי הקהילות הוא סיפור הקשר והאיבה שבין האח הבכור לצעיר וסיפור הבכורה ששניהם אוחזים בה.

תפיסת העולם של פאולוס היתה לתפיסה השלטת בקהילה הנוצרית. הנוצרים ראו את עצמם כממשיכי היהדות האמתית. לא הם, אלא היהודים, סטו מן הדרך שהתווה האל. כתבי הקודש היהודיים אומצו ככתבם וכלשונם אל תוך הקנון הנוצרי. הם פורשו כמעין צופן שיש לקראו בדרך "רוחנית": כטקסט המכיל בתוכו רמזים על המשיח ועל אחרית הימים. גם את המצוות צריך היה לקרוא כאלגוריות ולא כהנחיות מילוליות לפעולה. הדבקות היהודית בפשוטו של מקרא היתה מעשה של קשי עורף מוסרי: סירוב מודע – לפחות למחצה – לראות את האמת ואנכרוניזם היסטורי. היהודים התעקשו להמשיך לבצע פעולות ולהאמין באמונות שאבד עליהן הכלח, שפג תוקפן וסר טעמן.

כל עוד היתה היהדות התנועה הגדולה בין השתיים, כל עוד היתה דת מותרת ומקובלת בקיסרות הרומית, והנצרות כת קטנה ונרדפת, היה לטענה הנוצרית כי הנוצרים הם מעין יהודים היגיון מעשי: אם הנוצרים הם כת יהודית, הם ראויים להגנתו של החוק הרומי ככתות יהודיות אחרות. יתרה מזאת, בעולם שייחס משמעות רבה לעתיקות יומין, סיפקה טענת ההמשכיות עוד אלפיים שנות היסטוריה יהודית לקהילה הנוצרית. אולם כאשר הפכה הנצרות במאה הרביעית לדת המדינה, והקיסרות נעשתה נוצרית, עלתה מחדש שאלת היחס בין ישראל על פי הבשר לישראל על פי הרוח. כיוון שהנוצרים הם היהודים האמיתיים, כיוון שהיהודים ממשיכים לסרב לקבל את עולו הנעים של החסד ודבקים במצוות, כיוון שאין בהם עוד צורך מעשי, נדמה שתם תפקידם ההיסטורי ומוטב שימהרו וייעלמו מזירת ההיסטוריה – מה גם שהם נושאים באחריות הכבדה של רצח האל, כריסטוס.

לשאלה הזאת נדרש אחד מגדולי התאולוגים של העת העתיקה המאוחרת – אוגוסטינוס הקדוש מהיפו. ליהודים, קבע אוגוסטינוס, יש תפקיד בחברה הנוצרית. עליהם לשמש כעדים לאמתות הבשורה. הם עצמם אמנם אינם מבינים – או אינם רוצים להבין – את הנבואות האצורות בספרי הקודש שלהם, אולם מי שאינו קשה עורף כמותם לא יוכל שלא להבין כפי

שהנוצרים מבינים. אם יעלו עובדי האלילים ספקות באשר לאותנטיות של הנבואות, יוכלו הנוצרים להפנותם אל היהודים. דווקא משום שאינם חסידי הנצרות אלא אויביה ניתן להאמין להם כי הנבואות אכן קדומות, וכי הנוצרים לא שיבשו אותן על מנת להתאימן למושיע. באחרית הימים עתידים היהודים לחזור בתשובה, עיניהם תיפתחנה וגם הם יבינו את מה שהנוצרים הבינו זה כבר – כי העולם נגאל על ידי ישו.

כיוון שהם ממלאים תפקיד חשוב למען החברה הנוצרית עד לבוא יום הדין, ומאחר שהם עתידים להתנצר באחרית הימים ולאחד מחדש את ישראל שבבשר ושברוח, אסור לפגוע ביהודים. כמו קין הם סובבים בעולם (האל דאג להפיצם בין האומות) ועונשם מידי שמים ולא מידי אדם. לעומת זאת, התועלת שהחברה הנוצרית מפיקה מהם אינה משנה כהוא זה את מעמדם המוסרי של היהודים. היהודים נסבלים בחברה הנוצרית אף על פי שהם אויביה המושבעים ולמרות דם האל שעל ידיהם. הם מתקיימים בה בזכות חסדם של הנוצרים ולא בדין. מצווה להשפילים ולבזותם, למען יראו הכול וידעו מה דינם של אויבי המשיח.

התפיסה האוגוסטינית אפשרה את קיומם של היהודים בחברה הנוצרית כקבוצה נחותה ומופלית לרעה. למעשה היה מעמדם בחברת ימי הביניים המוקדמים טוב מכפי שניתן היה לצפות על סמך עמדת הכנסייה. בחברה שהקימו הפולשים הברברים של המאה הרביעית והחמישית על חורבות האימפריה הרומית היו השליטים רחוקים מקנאות דתית. הם ירשו מן האימפריה הרומית את התפיסה כי ליהודים מעמד חוקי מוכר בחברה הנוצרית ולא הקפידו לבזותם ולהשפילים. היהודים היו מיעוט קטן ומועיל. בחברה הענייה והמבודדת של המערב הלטיני שבין המאה השביעית לאחת-עשרה יכלו היהודים למלא את התפקיד החשוב של העברת סחורות בין שתי גדותיו של הים התיכון. היו להם קרובים וידידים בעולם המוסלמי ודתם לא אסרה עליהם לקבל ולהעניק אשראי. אמנם היו זכויות מסוימות שנמנעו מן היהודים – כמו הזכות להחזיק בפיאודום ולהצטרף לאצולה הקרקעית למשל – אולם יחסית לרוב האוכלוסייה, האיכרים, נהנו היהודים מזכויות יתר, כמו הזכות לנוע ממקום למקום, לשאת נשק ולהישפט על ידי המלך ולא על ידי האדון המקומי. היה ליהודים יתרון נוסף: הם היו תלויים לחלוטין בחסדי השליטים ויכלו לשמש עושי דברם ושלוחיהם. אשר ליהודים עצמם, הם חיו בחברה הנוצרית ללא רגשי נחיתות ובמידה רבה של אינטגרציה: הם הכירו היטב את תרבותם של שכניהם וחיו אתם בדרך כלל בשלום.

מעמדם של היהודים החל להשתנות במאה האחת-עשרה. היו לכך סיבות חברתיות, כלכליות ותאולוגיות גם יחד. המערב החל נחלץ אז מתקופה ארוכה של שקיעה דמוגרפית וכלכלית. האוכלוסייה גדלה ומעמד חדש, הבורגנות, שב והופיע יחד עם הופעתן מחדש של הערים כמרכזים מסחריים ופוליטיים. בתחילה היתה להתעוררות הכלכלית השפעה חיובית גם על הקהילות היהודיות. היהודים נהנו משגשוג. לעתים קרובות הוזמנו לערים חדשות שייסדו מלכים ובישופים כדי שישמשו בה כסוחרים בתמורה להגנה ולזכויות יתר שונות, אולם

עם היווצרותה של בורגנות נוצרית נעשו היהודים נחוצים פחות לחברה במערב. את מקומם כמתווכים וכמעניקי אשראי תפסו פלמים, צרפתים ובעיקר איטלקים. היהודים נדחקו למסחר זעיר ולהלוואה ברבית בקנה מידה קטן. הן כרוכלים והן כמלווים ברבית עוררו היהודים עוינות כלפיהם. יתרה מזאת, היהודים היו חלק מן העולם הישן שהחל נעלם. הם היו בני חסותם של האדונים המקומיים – חילוניים וכנסייתיים – שהחלו מאבדים את השפעתם במאה השנים-עשרה והשלוש-עשרה.

גם בתחום הדתי חלו שינויים במערב: האוכלוסייה נעשתה אדוקה יותר. בכל רחבי אירופה בנו קהילות עניות יחסית כנסיות מפוארות מאבן במקום כנסיות העץ הישנות, אנשים "גילו" מחדש שרידים קדושים שנחבאו מאות בשנים, יצאו אל היערות לחיות שם כנזירים מתבודדים, ועלו לרגל לרומא, לקומפוטלה ולירושלים. בתחילה לא נראה היה שלתחייה הדתית הזאת תהיה השפעה של ממש על היהודים, אבל עד מהרה התברר שלא כך הוא. כאשר קרא האפיפיור אורבנוס השני בשנת 1095 לאצולה הנוצרית לשחרר את ארץ הקודש מידי הכופרים, נענו לקריאתו לא רק אבירים וברונים, אלא גם המוני איכרים. כשבראשם נזירים נודדים ואנשי האצולה הנמוכה היוו אלה את מה שנודע לימים בשם "מסע הצלב העממי". לא אליהם כיוון האפיפיור בדבריו. עצם עזיבתם ללא רשות את אדוניהם היתה לצנינים בעיני כל מי שהסדר היה יקר ללבו באותה תקופה, אולם איש לא יכול היה לעצור את ההולכים. בדרום דרומה עברו הצלבנים דרך קהילות היהודים שבערי הריינוס וטבחו בהן – במקצת מתוך שהתאוו לרכוש היהודים ובמקצת לשם שמים. אחרי הכול, היש הגיון במלחמה באויבי המשיח במרחקים, כאשר אויביו יושבים בינינו בבית?

האנרגיות החברתיות והדתיות שהתפרצו בזמן מסע הצלב בישרו את סופו של העולם הישן שבו היה ליהודים מקום בטוח יחסית. הטבח לא מוטט את הקהילות היהודיות. הן התאוששו במהירות ואפילו התחזקו. אולם הוא היה אות מבשר רעות. העולם הישן הלך ונעלם, ובעולם החדש שבא במקומו היה מעמדם של היהודים הרבה פחות נוח.

החברה הנוצרית הגדירה את עצמה מחדש בין המאה האחת-עשרה לשלוש-עשרה. מנהיגיה ביקשו ליצור קהילה שלא תהיה עוד פסיפס של קבוצות, נהגים, חוקים ואינטרסים, אלא גוף הומוגני וצייטני שלו הנהגה אחת (האפיפיורות והקיסרות נאבקו על התפקיד). דווקא הניסיון להפוך את החברה למסודרת יותר ו"רציונלית" יותר היה בעוכרי קבוצות המיעוט למיניהן. בעולם החדש לא היה מקום לחריגים: מינים, מצורעים והומוסקסואלים היו מיותרים, וצריך היה לסמן אותם או לחסלם. היהודים היו לכאורה חריג ממוסד, חריג באישור, אבל החברה הנוצרית חשה אי נוחות הולכת וגוברת מעצם נוכחותם בתוכה. לתאולוגים ולשליטים של ימי הביניים המאוחרים שוב לא היה ברור לגמרי מדוע היהודים נחוצים.

קבוצת מיעוט ההופכת למיותרת מבחינת הרוב נמצאת במצב מסוכן. במאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה איבדו היהודים במידה רבה את התפקיד החברתי-הכלכלי שמילאו, אולם

עדיין היה להם התפקיד התאולוגי, הם נהנו עדיין מהגנת האפיפיורות, שדבקה בתפיסה האוגוסטינית. אולם כבר במאה השתים-עשרה החל גם מעמד התאולוגי של היהודים להתערער בהדרגה. ההתערערות הזאת קשורה בגילוי הספרות הרבנית היהודית – התלמוד והדרש – על ידי הנוצרים. מידע על הספרות היהודית הבתר-מקראית חלחל אל החברה הנוצרית באמצעות מומרים כפטרוס אלפונסי הספרדי. אולם במאה השלוש-עשרה החל המידע הזה לשמש כלי חשוב כנגד היהודים. מומר בשם ניקולס דונין הפנה אל האפיפיור גרגוריוס התשיעי מכתב שבו האשים את היהודים בשורה של האשמות. הוא ציטט קטעים מתוך התלמוד המעידים על בוז ושנאה לנוצרים, על לעג לישו ולאמו ועל תפיסה אנתרופומורפית של האל. מלך צרפת לואי התשיעי זימן את דונין לוויכוח עם רבה של פריז, ר' יחיאל. בסוף הוויכוח נמצאו ההאשמות נכונות והתלמוד נדון לשרפה.

אף על פי שנדון לשרפה מספר פעמים, בארצות שונות, לא היה מעולם ניסיון שיטתי לבער את התלמוד מן העולם. הבעיה ששרפת התלמוד היא סימפטום שלה היא ההכרה הנוצרית בכך שהיהודים לא קפאו בזמן. גם הם, כנוצרים, עסקו בפרשנות אלגורית של כתבי הקודש שלהם, וגם הם המשיכו להשתנות. אולם במקום השתנות לכיוון הנכון – קבלת הנצרות – השתנו לכיוון אחר לגמרי ונתנו ל"הבלי הרבנים" תפקיד מרכזי בחייהם הדתיים. האם יש עוד מקום בחברה הנוצרית ליהודים שאינם ממלאים את תפקיד העד שקפא בזמן? נוצרים רבים סברו שהתשובה היא שלילית. גירוש היהודים מאנגליה, מצרפת, מחלקים מגרמניה, מספרד ופורטוגל משקף את ההכרה כי היהודים נעשו מיותרים הן מבחינה כלכלית והן מבחינה תאולוגית ואין להם עוד מקום בחברה הנוצרית. ומה באשר לתפקידם התאולוגי באחרית הימים? מה בדבר שארית ישראל שתחזור אז בתשובה? התאולוג יוהנס דונס סקוטוס המתייחס לעניין זה ביושב האפייני לו: אין צורך ביהודים רבים כל כך על מנת להגשים את הנבואות. אפשר להיפטר מרובם ולהשאיר קומץ על אי כלשהו, ושם יחכו לאחרית הימים.

החל מסוף המאה השלוש-עשרה מצאו היהודים את עצמם חשופים להצקות, להסתה ומעת לעת גם למעשי טבח. האפיפיורות הוסיפה לגנות את הרצח אולם היא עשתה זאת בלשון רפה. כוחות חזקים בכנסייה – בעיקר מסדרי הקבצנים, הדומיניקנים והפרנציסקנים – נקטו עמדה עוינת ביותר ליהודים והשתתפו לעתים בהסתה הרצחנית כנגדם. אמנם האויב העיקרי של החברה הנוצרית היה המינות ולא היהדות, אבל ההבדלים ביניהן היטשטשו לעתים. לא זו בלבד שהיהודים נתפסו כמי שאשמים במינות ביחס לדתם שלהם (בשל הדבקות בתלמוד במקום במקרא), אלא שסטריאוטיפים שיוחסו תחילה למינים יוחסו עתה ליהודים – רצח תינוקות, קניבליזם, פריצות מינית וקשר כנגד החברה הנוצרית. ימי- הביניים שהתחילו בסובלנות יחסית כנגד היהודים, נסתיימו כשהמיעוט היהודי סובל, במקומות שמהם לא גורש, מאפליה משפטית, מבידוד חברתי (באמצעות לבוש מיוחד והגבלת מגורים) ומשנאה

תרבותית. הכוחות שפעלו נגד היהודים היו לעתים קרובות כוחות חילוניים שחשקו ברכושם או שנזקקו לשעיר לעזאזל, אבל ההצדקה למעשי האלימות והעוול היתה כמעט תמיד דתית. אף על פי שהכנסייה סיפקה חלק נכבד מן הרפרטואר לשנאת יהודים בימי-הביניים, יש הבדל חשוב בין שנאה זו לאנטישמיות המודרנית. הכנסייה לא דגלה בשוויון או בפלורליזם. היהודים היו נתינים נחותים שמצווה להפלותם לרעה. אבל הכנסייה התנגדה נחרצות לחיסול שיטתי של היהודים. המטרה היתה תמיד להביא לניצורם ולא למותם. אם לא עלה הדבר בידי השליט החילוני, מותר היה לו לגרש את היהודים, אבל לא לרצחם. האנטישמיות המודרנית סילקה את הטאבו האחרון.

ד"ר אביעד קליינברג מרצה בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב.

מקור: בשביל הזיכרון, 26, 1998, ע"מ 4-9.